

Mýtus a metafora v koncepciách vied o kultúre a umení

SOŇA PAŠTEKOVÁ

Vzťah mýtu a metafory, skúmanie ich vzájomných hraníc a presahov je relevantné v procese vzniku umeleckých/literárnych artefaktov. Mýtus je v nich realizovaný na báze konvenčnej obraznosti a v rámci nových konotačných súvislostí zároveň vždy nanovo aktivovaný v kultúrnom povedomí na pozadí meniacich sa civilizačných hodnôt. Primárne sú funkcie mýtu a metafory v literárnych textoch pomerne jednoznačne diferencované, sekundárne tu však významnú úlohu zohrávajú mýty ako kultúrne archetypy, umelecké predobrazy, zažitý vzorce vnímania sveta, inšpirované kresťanskou (biblickou) či predkresťanskou (antickou) mytológiou a mýtmí prírodných národov (rituálne, kozmologické a i.). Mýty ako staroveké báje, legendy, rozprávanie vyjadrujúce predstavy starovekých ľudí o prírodných silách, bohoch a nadľudských hrdinoch tak môžu v umeleckom vyjadrení nadobúdať ďalšie funkcie v podobe obrazného pomenovania, resp. výstavbových prostriedkov literárnej štruktúry ako: 1. podobenstvo, alegória či prirovnanie v oblasti ľudského správania (u S. Freuda využívané zároveň aj ako psychoterapeutická metóda); 2. pravzorec kolektívnych predstáv o fungovaní sveta v duchu umeleckej paradigmy (C. G. Jung); 3. symbolické myslenie a vnímanie reality (J. Campbell); 4. žánrovo-kompozičná štruktúra literárneho artefaktu (C. Lévi-Strauss).

Pri skúmaní vzťahových intencií na osi *mýtus – symbol – metafora/metonymia* možno výberovo akcentovať viaceré relevantné koncepcie známych osobností 20. storočia v oblasti literárnej vedy a ďalších humanitných vied, skúmajúcich funkcie mýtu v interdisciplinárnych súvislostiach. Predmetom ich záujmu je interpretácia mýtov ako kultúrnych archetypov (C. G. Jung, J. Campbell, C. Lévi-Strauss, N. Frye, J. Meletinskij) v súlade s meniacimi sa civilizačnými procesmi. V chápaní uvedených autorov mýtus dodnes rezonuje nielen v súvislosti so systémom hodnôt konkrétnej dobovej reality, s utváraním pravidiel sociálneho/kognitívneho prístupu jednotlivca a ľudstva naprieč históriou, ale predovšetkým so vznikom kolektívnych predstáv o svete a formovaním kolektívnej obraznosti. Poukázať na dištinktívne črty mýtu a metafory na poli umeleckej/literárnej fikcie je vzhľadom na ťažko uchopiteľné a takmer nerozlíšiteľné hranice pomerne komplikované aj vzhľadom na významové posuny vo vnímaní mýtov v kultúrnom vývine ľudstva od staroveku po súčasnosť. Mýtus sa tak za istých okolností môže stať motívom, symbolom, metaforou, alegóriou či podobenstvom v súlade so stratégiou autorskej výpovede.

Mytologická koncepcia umenia a literatúry zastáva špecifické miesto v systéme vied o kultúre 20. storočia, kde aj v súvislosti s myšlienkou o cyklicky sa opakujúcich dejinách civilizácie (Eliade 1993) dochádza k výraznej obnove záujmu o mytológiu. V súčasnej literárnej vede sa funkcia mýtu, podobne ako tróпов, radí k substitučným teoriám, realizovaným v oblasti umeleckých výrazových prostriedkov na úrovni sémantickej a jazykovej. Moderné kulturologické interpretácie analyzujú mýtus v širokých súvislostiach ako znakový systém prvobytných – archetypálnych modelov kultúry, východiskovú štruktúru ľudského myslenia, etiky, sociálneho správania a umeleckej tvorby ako paradigmu výstavby literárnych sujetov, dramatických konfliktov a charakterov literárnych/dramatických postáv (rozprávka, epos, antická dráma, novodobý klasický a moderný román či iné súčasné epické a lyrické žánre).

V rozličných obdobiach vývinu civilizácie bola otázka mýtu vnímaná rôzne (racionalisticky, alegoricky, esteticky, psychologicky, ideologicky a pod.). Historicky sa poetika mýtu formovala na pozadí antickej filozofie (Platón, Aristoteles – mýtus ako fikcia) a renesančného (racionalistického) modelu sveta/literatúry. Pod vplyvom nemeckého romantizmu (J. G. Herder, F. Schlegel, F. Schelling) prijala európska kultúrna tradícia estetizovaný/harmonický „apolónsky“ princíp „novej mytológie“ gréckeho mýtu a antickej drámy. Filozofia A. Schopenhauera a F. Nietzscheho obrátila pozornosť k archaicky prírodnej, chaotickej, teda prednáboženskej, rituálnej „dionýzvskej“ podstate mýtu. V syntéze oboch princípov je mytológia a antické umenie následne vnímané ako východisko pre formovanie literárnych druhov a žánrov, čo bolo neskoršie príznačné najmä pre európsky modernizmus. Na rozdiel od klasickej etnografie 19. storočia, ktorá prezentuje predvedecký model výkladu sveta, sa moderná interpretácia mýtu formovala v diskusii s teóriami vied o kultúre 20. storočia, v súčasnosti je mytológia skúmaná na interdisciplinárnom princípe (pluralita metód etnológie, sociálnej antropológie, filozofie a religionistiky, dejín mentalít, poetiky, estetiky a dejín umenia či porovnávacích štúdií).¹

K intenzívnej obnove záujmu o otázky mýtu, k „búrlivej remytologizácii“ v spoločenských vedách dochádza práve začiatkom 20. storočia, keď sa mýtus stáva frekvencovaným pojmom sociológie a teórie kultúry. Bergsonova „filozofia života“ označuje mytológiu a náboženstvo za obranný mechanizmus biologickej vitality človeka oproti negatívne pôsobeniu intelektu. Vzťahom mýtu a rituálu sa zaoberali aj tzv. ritualisti (J. G. Frazer, cambridgská šlola – J. F. Harrison, F. M. Cornford, A. B. Cook, G. Murray), podľa ktorých je rituál východiskom pre formovanie organizovanej spoločnosti, civilizácie a kultúry. Oponoval im C. Lévi-Strauss, ktorý považoval mýtus za paradigmu pre diferenciaciu literárnych charakterov a rozprávačských situácií/narácie príbehov. Inšpiroval sa francúzskou sociologickou školou, predstavitelia ktorej (predovšetkým E. Durkheim a L. Lévy-Brühl) vnímali základ mytológie ako oblasť kolektívneho vedomia, resp. kolektívnych ideí a predstáv o fungovaní sveta a sociálnych javoch, keď sa mýty stávajú zároveň metaforami či symbolmi týchto predstáv, opierajúcich sa o pôvodnú realitu. Zdôrazňovali úlohu metafory a symbolu v nábožensko-mytologickom myslení a v procese spájania rozličných pojmov aj ako cestu k filozofii a vede.

Francúzskou sociologickou školou bola inšpirovaná aj analytická psychológia, primárne hlbinná analýza švajčiarskeho psychoterapeuta CARLA GUSTAVA JUNGA, ktorý prichádza s koncepciou mýtu ako archetypu, symbolu „kolektívneho podvedomia“, teda spoločných vrozených predstáv ľudstva o stvorení človeka a vzniku sveta. V tom sa odlišuje od teórie rakúskeho psychiatra SIGMUNDA FREUDA (1991, 11 – 56), založenej na individuálnej psychológii potlačovania inštinktov a pudov (predovšetkým sexuálneho) do sféry podvedomia, čo malo za následok utváranie morálnych noriem v prvotnej rodovej spoločnosti, formovanie náboženského, morálneho, spoločenského a následne aj umeleckého myslenia. Potlačovanie sexuality Freud primárne vysvetľuje cez tzv. oidipovský komplex (incestný vzťah syna k matke a nenávisť k otcovi, resp. konkurenčný boj otca a syna/matky a dcéry na sexuálnom poli či v boji o moc). Z prvobytnej gréckej mytológie odkazuje tiež na mýtus o stvorení sveta a zápase Titánov (Uranos, Kronos) a bohov (Zeus) o matku Zem (Gaia, Rhea) ako predobraz psychológie nevedomia (doktrína super-ego). Na základe individuálnej psychológie mohla však podľa jeho nasledovníkov (predovšetkým Junga) mytológia fungovať len alegoricky a ilustratívne.

Prínos C. G. Junga pre mytologickú literárnu vedu spočíva v jeho teórii archetypov (do súčasnosti sa opakujúcich umeleckých obrazov, literárnych príbehov a vzťahov medzi protagonistami literárnych/dramatických diel), postavenej na kolektívnych predstavách a symbolickej interpretácii mýtu ako estetickej kategórie. Hovorí o jednote rôznych foriem ľudskej obrazotvornosti, keď sa v snoch a fantázii človeku zjavujú podobné obrazy a symboly ako v mýtoch a rozprávkach. Prvotné kolektívne predstavy o fungovaní sveta má podľa neho ľudstvo geneticky zakódované v kolektívnom podvedomí/nevedomí, k čomu dospel komparáciou mytológie rôznych národov (2017, 16 – 99).

Jungom boli inšpirované aj výskumy mytológie starovekých národov amerického spisovateľa JOSEPHA JOHNA CAMPBELLA. V jeho najvýznamnejšej práci v oblasti porovnávacej mytológie a porovnávacej religionistiky *Tisíc tvárí hrdiny* (2000, 279 – 318) sa zaoberá „teóriou cesty“ (teda plnenia úloh a prekážok) archetypálneho protagonistu, nájdeného v rozličných svetových mytológiách (antické mýty, ľudová slovesnosť a i.). Od publikácie knihy Campbellovu teóriu vedome cituje a vo svojej tvorbe „využíva“ široké spektrum moderných spisovateľov a umelcov. Campbell totiž argumentuje, že všetky mýty sú založené na rovnakých psychologických funkciách a archetypoch literárnych postáv, ako o tom pojednáva jeho štvorzväzková monografia *Orientální mytologie. Masky bohů* (2006). Podobne založená je mytologická koncepcia MIRCEU ELIADEHO, postavená na autorovom presvedčení o neustálych modifikáciách mýtov a ich obnovovanej prítomnosti až do súčasnosti pri periodickom návrate historických epoch: *Mýtus o věčném návratu. Archetypy a opakování* (1993).

Vo svojej koncepcii mýtu, všeobecne známej ako štrukturálna antropológia, CLAUDE LÉVI-STRAUSS nadviazal do istej miery na Junga, avšak systém mytologických praobrazov, symbolov a predstáv nechápal staticky ako raz a navždy daný v našom vedomí/podvedomí, ale viac kontextuálne a komparatisticky ako otvorený systém etnokultúrnych konfigurácií a variantov. Charakteristické pre jeho uvažovanie

sú analýzy tzv. primitívnych (predpisomných) náboženských kultúr v monografiách *Smutné tropy* (1966), *Myšlení přírodních národů* (1996) a v štvordielnom ťažiskovom projekte *Mytología* (*Mythologiques*, 1964 – 1971). Na rozdiel od predchádzajúcich generácií bádateľov v oblasti antropológie, sociológie či religionistiky tvrdil, že myslenie prírodných národov nie je nelogické či iracionálne, ale že jeho racionalita funguje na iných princípoch, ktoré je potrebné odhaliť a pochopiť. Lévi-Strauss predpokladá, že rozmýšľame v protikladoch, teda že základ nášho myslenia je tvorený kontrastmi, čo sa prejavuje aj v jazykovej štruktúre textu. Z toho dôvodu sa zaoberal lingvistikou, mýtom a hudbou. Podľa jeho téz je príroda spontánna a univerzálna, kým kultúra je špecifická a normatívna. Logikou binárnych protikladov človek do svojho sveta vnáša štrukturálny a kultúrne modelovaný poriadok. Ten sa premieta do prejavov ľudskej činnosti, ako sú mýty, totemizmus, umenie, rituály a podobne (1996, 13 – 52, 168 – 197). Teóriu mýtu C. Lévi-Straussa i jeho vnímanie kontrapozície metafory a metonymie preto do istej miery anticipujú dva druhy symbolizácie libida (psychickej energie), ako ich opisuje Jung (analogický a kauzálny). Mýtus a metaforu (obraznosť) v literárnom texte interpretuje ako vzájomne nevyhnutne sa doplňujúce elementy v duchu teórie R. Jakobsona, autora termínu metonymická metafora, ktorý vznikol v súvislosti s poéziou B. Pasternaka, o ktorom pojednávajú v jedinej spoločnej štúdii o sonete Ch. Baudelaira (Jakobson – Lévi-Strauss 1975, 231 – 255).

Antropologickými koncepciami C. Lévi-Straussa sú inšpirované aj postštrukturalistické koncepcie semiotika R. Barthesa (chápanie sveta ako oblasti znakov a symbolov, v ktorom má jazykový systém zásadný význam). Vo svojich úvahách (2004, 107 – 157) interpretuje mýtus ako súčasť semiotiky, ktorý sa však z prvoplánového obrazného myslenia môže transformovať až na politickú teóriu ako silný ideologický nástroj spoločenského boja. Lévi-Strauss sa však stavia do istej miery polemicky aj ku koncepciám ostatných štrukturalistov (M. Foucaulta, R. Barthesa), pohybujúcich sa v oblasti histórie, psychológie, literárnej kritiky, pôvod filozofie totiž primárne odvodzuje od etnológie a antropológie, stotožňujúc tak vo svojej podstate antropológiu s filozofiou a následne i literatúrou.

Genetické súvislosti medzi literatúrou a mýtom skúma tiež kanadský literárny teoretik NORTHROP FRYE v známej knihe esejí *Anatomie kritiky* (2003). Analyzuje, akým spôsobom sa postupom času vyvíjali spôsoby zobrazenia tzv. literárnej fikcie, ktorej dejová línia formuje „konanie určitej postavy“. Jednotlivé typy fikcie Frye klasifikuje podľa „veľkosti“ hrdinových činov, na vrchol pyramídy preto umiestňuje božské bytosti (ako je to príznačné v mytológii a v antike), pod ním v tejto pomyselnéj hierarchii stojí hrdina svojím spoločenským postavením nadradený ostatným (romanca), nasleduje hrdina vysokého mimetického módu (vodca v epike a tragédii), hrdina nízkeho mimetického módu, teda obyčajný človek (figúry v komédii a realistickej próze) a napokon hrdina ironického módu, ktorého schopnosti sú menšie ako naše, čitateľove či divákove. Z aspektu literárnej histórie je zrejmé, že európska literatúra sa vo svojom vývine pohybovala od vyšších po nižšie módy, teda od mýtu cez romancu až k paródii (2003, 49 – 87). Pri rozlíšení žánrových dejov (*mythoi*) v rámci naratívnych kategórií (komédia, romanca, tragédia a satira/ironia) sa Frye opiera o prírodné a kozmologické mýty (štyri ročné obdobia – jar, leto, jeseň, zima). Zásad-

ným momentom pre literárnu vedu je však Fryeova archetypálna kritika (2003, 152 – 187). Archetyp interpretuje ako „typický alebo opakujúci sa básnický obraz“ (119), symbol kultúrnej komunikácie (veľkú pozornosť venuje predovšetkým biblickej symbolike), spájajúci jedno dielo s druhým a utvárajúci tak literárnu/čitateľskú recepčnú skúsenosť. Samotný termín archetyp Frye odvodzuje od C. G. Junga, avšak upozorňuje, že literárnovedné a psychologické výskumy nemožno zlučovať, keďže psychologické/snové symboly sú čisto súkromné a literárna/kultúrna symbolika je všeobecne univerzálna. Literárny vedec používa symbol na odhalenie opakujúcich sa básnických obrazov (trópy/metafora, metonymia), založených na prenášaní významu.

Mýtus ako typ obraznosti, ktorý je základom umeleckej tvorby, vníma ruský literárny historik, komparatista a etnograf JELEAZAR MELETINSKIJ v práci *Poetika mýtu* (1989, 171 – 207, 278 – 306). Hlavný význam majú jeho úvahy venované funkcii mýtu v literatúre, teoretickým otázkam komparatívneho štúdia mytológie a problematike „mytologického“ románu 20. storočia (poukazuje na vzťah mýtu a rozprávky k vývinovo neskorším literárnym útvarom – k eposu, stredovekému a súčasnému románu). V oblasti moderného románu sa mýtus podľa neho stáva prostriedkom rozprávačskej/naratívnej štruktúry, kde sa poetika klasického (výslovne „nemytologického“ románu 19. storočia) už vyčerpala (analyzuje známe diela J. Joycea *Odysseus*, T. Manna *Čarovný vrch* a *Jozef a jeho bratia*, F. Kafku *Proces* a *Zámok*). Zdrojom inšpirácie týchto textov však obvykle nie sú pôvodné mýty (o vzniku sveta a pod.), ale vedecká mytologická tradícia (G. B. Vico, J. G. Frazer, S. Freud, C. G. Jung) ako jeden zo spôsobov výstavby umeleckého rozprávania. Metodologicky Meletinskij nadviazal nielen na domácu vedeckú tradíciu (A. Veselovskij, M. Bachtin, J. Lotman, V. Propp), mýtus zároveň reflektuje v duchu teórií C. G. Junga a C. Lévi-Straussa ako znakový systém archetypálnych modelov kultúry, teda paradigmu výstavby literárnych sužetov a psychológie postáv. Mýtus tu začína fungovať ako akýsi „prvoobraz“, archetyp, ktorý sa stáva sémantickou „mriežkou“ – „designom“ moderného mytologického románu v zmysle spôsobu podania a štruktúrno-štýlového princípu tvorby.

Na základe uvedených súvislostí možno konštatovať, že mýtus má v umeleckom diele homogénne postavenie len sčasti. Postupom času sa transformuje na iné žánrové formy (rozprávka, epos, román) a prostredníctvom vedomej fikcie nadobúda podobu výrazových prostriedkov a obrazných pomenovaní (trópop) ukotvených v mytologickej sémantike. Mýtus sa môže stať špecifickým typom metafory v zmysle jeho interpretácie ako *kultúrneho archetypu*. V literárnej fikcii je vyjadrený prostredníctvom umelca ako média, cez svoju imanentnú funkciu obraznosti tak slúži na uchovávanie hodnôt tradičnej kultúry a etiky. Môže nadobúdať podobu rozličných výstavbových prvkov textu (motívov, symbolov, metafory/metonymie, alegórie, podobenstva). Z daného aspektu sa nad vzťahom mýtu a metaforiky zamýšľa napríklad aj nemecký filozof HANS BLUMENBERG (2015, 116 – 121). Akcentuje historickú podstatu obrazného pomenovania/metafory v nepretržitých významových modifikáciách, ktoré sa realizujú pri stavbe literárnych a dramatických príbehov, vychádzajúcich z mytológie, kde mýtus funguje ako myšlienkový model.

Základný rozdiel medzi mýtom a metaforou však spočíva v kontextových súvislostiach literárneho diela. Zatiaľ čo pri mýte dochádza k spĺvaniu fikcie a reality,

básnická metafora je vnímaná ako umelecká fikcia. Mýtus vstupuje do textu ako sémanticky autonómna jednotka, mytologéma, determinujúca rovinu ostatných častí literárnej štruktúry (rovina postáv, rozprávača, tematická, sujetová, časopriestorová, fabulačná rovina textu). Intencionalita mýtu sa teda neobmedzuje iba na oblasť významu, mýtus má potenciál zasiahnuť a ovplyvniť všetky zložky literárnej štruktúry, za istých okolností sa preto môže stať súčasťou autorskej filozofie (ako to vnímal napríklad C. Lévi-Strauss).

Z hľadiska literárnej teórie možno mýtus označiť za istý typ *konvenčnej/ustálenej metafor*, literárnou vedou definovanej aj ako *metaforický status*. V kontexte doby však nadobúda vždy nové významy, reflektujúce meniacu sa realitu (a to nielen umeleckú a kultúrnu, ale aj historickú, sociálnu, ekonomickú či politickú, ako aj vzdelanostnú úroveň recipujúcej populácie). Tento aspekt zároveň dovoľuje *vnímanie mýtu ako metafor* v širšom zmysle – termín v literárnej vede legitímne existuje (Nünning 2006, 503), teda interpretáciu mýtu ako literárneho podobenstva či alegórie.

POZNÁMKA

¹ Napr. Brunel 2003.

LITERATÚRA

- Barthes, Roland. 2004. „Mýtus dnes.“ In *Mytologie*, Roland Barthes, prel. Josef Fulka, 107 – 157. Praha: Dokořán.
- Blumenberg, Hans. 2015. „Mýtus a metaforika.“ In *Paradigmy k metaforológii*, Hans Blumenberg, prel. Mária Mičaninová – Eleonóra Dzuriková, 116 – 121. Bratislava: Kalligram.
- Brunel, Pierre. 2003. *Mythopoétique des genres*. Paris: Presses universitaires de France.
- Campbell, Joseph. 2000. *Tisíc tváří hrdiny*. Prel. Hana Loupová. Praha: Portál.
- Campbell, Joseph. 2006. *Orientální mytologie. Masky bohů*. Prel. Martin Dobeš. Praha: Pragma.
- Eliade, Mircea. 1993. *Mýtus o věčném návratu. Archetypy a opakování*. Prel. Eva Strebingerová. Praha: Oikoymenh.
- Freud, Sigmund. 1991. *Totem a tabu*. Prel. Ludvík Hošek. Praha: PRÁH.
- Frye, Northrop. 2003. *Anatomie kritiky*. Prel. Sylva Ficová. Brno: Host.
- Jakobson, Roman – Claude Lévi-Strauss. 1975. „Koški“ Šarlja Bodlera.“ In *Strukturalizm: „za“ i „pro-tiv“*, ed. Jevgenij J. Basin – Mark J. Poljakov, 231 – 255. Moskva: Progress.
- Jung, Carl Gustav. 2017. *Člověk a jeho symboly*. Prel. Pavel Kolmačka. Praha: Portál.
- Lévi-Strauss, Claude. 1966. *Smutné tropy*. Prel. Jiří Pechar. Praha: Odeon.
- Lévi-Strauss, Claude. 1993. *Mýtus a význam*. Prel. Pavel Vilikovský. Bratislava: Archa.
- Lévi-Strauss, Claude. 1996. *Myšlení přírodních národů*. Prel. Jiří Pechar. Praha: Dauphin.
- Meletinskij, Jeleazar Mojsejevič. 1989. *Poetika mýtu*. Prel. Jaroslav Žák. Praha: Odeon.
- Nünning, Ansgar, ed. 2006. *Lexikon teorie literatury a kultury*. Prel. Aleš Urválek a Zuzana Adamová. Brno: Host.

Metaphor. Myth. Creative text. Literary studies. Cultural studies. Methodological plurality.

The article analyzes the complex and intangible relationship between myth and metaphor in creative writing. In contemporary literary studies the function of myth, similarly to metaphor, metonymy or symbol, is studied by substitution theories in the area of figures of speech and primarily on the semantic and linguistic level. The boundaries between metaphor, metonymy, myth and symbol are very subtle and often indistinguishable at first sight in literature and the arts, which gives scholars a wider creative space for interpretation. The modern interpretation of myth as artefact has been formed in discussion with theories of 20th century culture, where mythology is studied following an interdisciplinary principle (methodological plurality of the approaches of ethnology, social anthropology, philosophy and religious studies, history of mentalities, poetics, aesthetics and art history, comparative studies, etc.). The article will therefore focus on the function of mythology as the departure point for the formation of literary forms and genres in the area of the theory of archetypes (the concepts of Jung, Frye, Campbell, Meletinsky, etc.), as paradigms for the differentiation of literary protagonists and narrative situations (Lévi-Strauss), overlaps of the theory of myth and the theory of symbols (Cassirer) and symbolic communication (Frye).

Doc. PhDr. Soňa Pašteková, CSc.
Ústav svetovej literatúry
Slovenská akadémia vied
Dúbravská cesta 9
841 04 Bratislava
Slovenská republika
usvlpas@savba.sk